

مسائل روش شناختی در مرور نظام مند همراه با ارزیابی مقالات ایرانی مبتنی بر این روش

مهدی عباسی^۱، سیدحسین سراجزاده^۲

(تاریخ دریافت ۹۵/۰۱/۱۵، تاریخ پذیرش ۹۵/۱۱/۰۹)

چکیده

یکی از مهم‌ترین اتفاقاتی که در قرن گذشته به‌وقوع پیوسته و در قرن حاضر نیز ادامه دارد، نهضت تولید مستندات و مکتوبات علمی در حیطه‌های مختلف است. اما، آنچه در این‌میان از اهمیت بسزایی برخوردار است، روش و میزان بهره‌گیری از این مستندات است. "مرور نظام‌مند" از مهم‌ترین روش‌هایی است که برای استفاده از مستندات علمی تولیدشده در کانون توجه پژوهشگران قرار گرفته‌است، اما به‌کارگیری این‌روش در بین پژوهشگران علوم اجتماعی و فرهنگی در ایران بسیار محدود بوده‌است. این موضوع غالباً ناشی از ناآشنایی پژوهشگران با جنبه‌های روش‌شناختی مرور نظام‌مند و نیز فقدان انباشت مقالات و مستندات در حوزه‌ها و موضوعات این قلمرو است. مقاله حاضر، با اشاره به انواع مرور و تفاوت‌های آنها، روش مرور نظام‌مند را معرفی می‌کند، اهمیت آن را برای پژوهشگران و سیاستگذاران اجتماعی و فرهنگی توضیح می‌دهد، هدفها، کارایی، نحوه انجام آن را تشریح می‌کند، و درنهایت، مسائل و

---

^۱. دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی دانشگاه خوارزمی (نویسنده مسئول)

Mahdiabbasi93@gmail.com

^۲. دانشیار دانشگاه خوارزمی serajsh@yahoo.com

مسائل روش شناختی در مرور نظام مند (همراه با ارزیابی مقالات ایرانی مبتنی بر این روش)

محدودیت‌های آن را به بحث می‌گذارد، تا باب چنين مباحثی گشوده شود و کمبودی که در این زمینه وجود دارد تا حدی جبران شود. سپس، ۵۲ مقاله علمی- پژوهشی فارسی نمایه شده در حوزه علوم اجتماعی و فرهنگی را، که از روش مرور نظام مند و فراتحلیل استفاده کرده‌اند، نقد و ارزیابی می‌کند. ارزیابی بر مبنای سه ملاک اساسی این روش، یعنی جامعیت، شفافیت، و سازمان‌یافتگی، انجام شده است. نتایج ارزیابی حاکی از آن است که اغلب مقالات تحت بررسی به طور معناداری به اصول اساسی مرور نظام مند وفادار نبوده‌اند که علت آن غالباً آشنایی ناکافی با مسائل روش‌شناختی است. **واژگان کلیدی:** مرور نظام مند، سیاست‌گذاری، جامعیت، شفافیت، سازمان‌یافتگی، پژوهش‌های ایرانی.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین اتفاقاتی که در قرن گذشته به وقوع پیوسته و در قرن حاضر نیز همچنان ادامه دارد، نهضت تولید مستندات و مکتوبات علمی در حیطه‌های مختلف است. اگر در سالیانی دور، تولید و انتشار یک مقاله ماه‌ها یا سال‌ها به طول می‌انجامید، امروزه شاهدیم که با گسترش ابزار ارتباطی، مانند اینترنت، و دسترسی به فضای مجازی، این هدف در طول چندروز، به راحتی، ممکن می‌شود و با گسترش زمینه‌های تحقیقاتی در رشته‌های مختلف، به افزایش چشمگیر تعداد مقالات علمی منجر شده است. اما، آنچه در این میان از اهمیت بسزایی برخوردار است، روش و میزان بهره‌گیری از مستندات تولید شده است. این مسئله در تمام علوم، به ویژه علوم انسانی و اجتماعی، که نتیجه پژوهش‌ها مستقیماً به انسان برمی‌گردد، اهمیتی دوچندان می‌یابد؛ بنابراین، روش کاربرد نتایج تحقیقات، به منظور ارتقای کیفیت تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌گذاری‌ها، خود، به مهارتی تبدیل شده که سیاست‌گذاران عرصه‌های مختلف بایست به خوبی بر آن مسلط شوند.

باید توجه داشت مطالعات گوناگونی که در مراکز و کشورهای مختلف در باب یک موضوع مشخص صورت می‌گیرند لزوماً از ارزش یکسانی برخوردار نیستند و لازم است برای کاربردی‌ترین نتایج، با سنگ محکی ارزیابی شوند و سپس، به کار گرفته شوند. سیاست‌گذاری مبتنی بر شواهد^۱ عملاً، همین وظیفه را برعهده دارد تا با بررسی و ارزیابی اعتبار و پایایی مطالعات مختلف، زمینه را برای ورود نتایج آنها به عرصه سیاست‌گذاری آماده کند. یکی از مهم‌ترین

¹ Policy making based on evidence

روش‌های این عرصه «مرور نظام‌مند»^۱ است. اساساً، مرور پژوهش‌های موجود مزیتی ارزشمند ایجاد می‌کند که سیاست‌گذاران و متخصصان را جهت دستیابی به شواهد غنی‌تر و در نتیجه اتخاذ سیاست‌های دقیق‌تر توانا می‌سازد (گاف^۲ و همکاران، ۲۰۱۲: ۱-۳).

با توجه به اهمیت اعمال روش مرور نظام‌مند، به‌ویژه با وجود شمار زیادی از تحقیقات درباره یک موضوع و کمبود مباحث روش‌شناختی در زبان فارسی، در مقاله حاضر، ابتدا، مسائل روش‌شناختی مرور نظام‌مند بررسی می‌شوند و سپس، پژوهش‌هایی که در زمینه اجتماعی و فرهنگی، با روش مرور نظام‌مند انجام و منتشر شده‌اند، شناسایی و از نظر کیفیت اجرای پروتکل و ضوابط روشی بررسی و ارزیابی می‌شوند.

روش پژوهش

همان‌طور که پیشتر گفته شد، مقاله حاضر دو بخش اصلی دارد: بخش اول، به معرفی مسائل روش‌شناختی مرور نظام‌مند می‌پردازد، جنبه مروری دارد و با روش اسنادی و کتابخانه‌ای و با بهره‌مندی از منابع اغلب لاتین، نگاشته شده‌است. بخش دوم، به ارزیابی مقاله‌هایی می‌پردازد که به زبان فارسی منتشر شده‌اند و روش آنها مرور نظام‌مند بوده‌است و موضوعشان فرهنگی و اجتماعی است.

بنابراین، جمعیت مطالعه، مقاله‌هایی است که با روش مرور نظام‌مند (شامل فراتحلیل)، در زمینه موضوعات اجتماعی و فرهنگی به زبان فارسی منتشر شده‌اند. برای شناسایی مقاله‌ها، تمام مقاله‌های نمایه‌شده در سایت‌های مگ‌ایران، ایران‌داک، نورمگز، و پرتال جامع علوم انسانی، که در قلمرو موضوعات فرهنگی و اجتماعی بودند، با کلیدواژه‌های «مرور نظام‌مند»، «مرور سیستماتیک»، «بررسی سیستماتیک»، «بررسی نظام‌مند»، و «فراتحلیل» جست‌وجو شدند. ۵۷ مقاله به‌دست آمد که درباره ۵۲ مقاله امکان دسترسی تمام‌متن فراهم بود. این مقاله‌ها از نظر زمانی، در فاصله سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۴ منتشر شده‌اند. سیاهه مقاله‌های بررسی‌شده در انتهای مقاله حاضر آمده‌است.

مبنای ارزیابی مقاله‌ها سه‌خصیصه اساسی و مهم این‌روش، یعنی جامعیت، شفافیت و سازمان‌یافتگی است، که براساس مباحث روش‌شناختی، که بعداً مطرح خواهند شد، در تدوین پروتکل مرور نظام‌مند باید رعایت شوند. ۵۲ مقاله به‌دست آمده از نظر اجرای این معیارها بررسی شدند

¹ Systematic review

² Gough

مسائل روش شناختی در مرور نظام مند (همراه با ارزیابی مقالات ایرانی مبتنی بر این روش)

جدول ۱. معرفی انواع مرور

شرح	نوع
هدف مرور انتقادی نشان دادن این مطلب است که نویسنده به طور گسترده‌ای ادبیات تحقیق را کاویده و نیز به گونه‌ای انتقادی کیفیت آن را ارزیابی کرده است. این مرور فراتر از توصیفات صرف مقالات شناسایی شده گام برمی‌دارد و شامل سطوح تجزیه و تحلیل و نوآوری‌های مفهومی می‌شود.	مرور انتقادی (Critical review)
مرور ادبیات سنجشی از ادبیات اخیر و جاری در موضوعی مشخص را شرح می‌دهد. این نوع از مرور می‌تواند پهنه گسترده‌ای از موضوعات را در سطوح مختلفی از جامعیت، که بر تجزیه و تحلیل ادبیات مبتنی است، پوشش دهد.	مرور ادبیات (Literature review)
این نوع از مرور، شامل دسته‌بندی و مرتب‌کردن پژوهش‌های موجود پیرامون عنوانی خاص است و هدف آن شناسایی کمبودهای دانشی در موضوع مورد نظر است.	مندوار/ طرح نظام مرور طرح (Mapping review / Systematic map)
فرا تحلیل تکنیکی است که به صورت آماری نتایج تحقیقات کمی را جهت فراهم آوردن دستاوردی دقیق‌تر از نتایج منفرد ترکیب می‌کند.	فرا تحلیل (Meta-analysis)
به طور کلی، این مرور می‌تواند به هر گونه ترکیبی از روش‌هایی که دست کم یکی از اجزای مرور ادبیات است، ارجاع یابد. در یک بافت و زمینه مروری، این مرور به تلفیق رویکردها اشاره دارد؛ برای مثال تلفیق پژوهش کیفی با کمی.	مرور مطالعات ترکیبی / مرور روش‌های ترکیبی (Mixed studies review / Mixed methods review)
مرور کلی اصطلاحی عمومی است که برای هر نوع خلاصه کردن پیشینه پژوهش در موضوعی مشخص استفاده می‌شود تا از این رهگذر ادبیات کار را بررسی کند و ویژگی‌هایش را شرح دهد.	مرور کلی (Overview)
مرور نظام‌مند کیفی روشی برای یک پارچه‌سازی یا مقایسه کردن یافته‌ها از پژوهش کیفی است. دانش انباشته ناشی از این روند ممکن است به توسعه یک نظریه جدید، یک "روایت" فراگیر، تعمیمی وسیع‌تر یا تفسیری تازه منجر شود.	مرور نظام‌مند کیفی / تلفیق شواهد کیفی (Qualitative systematic review / Qualitative evidence synthesis)
روش‌های مرور سریع اخیراً در فرم‌های ارزیابی مدارک و شواهد سریع، مقبولیت یافته‌اند. این روش در حال حاضر به عنوان ابزاری جهت ارزیابی اینکه هم‌اکنون دانش ما در خصوص خط‌مشی یا مشکلات موجود چگونه است توصیه می‌شود.	مرور سریع (Rapid review)
این نوع از مرور، از حجم بالقوه و دامنه د دسترس ادبیات تحقیق ارزیابی مقدماتی ارائه می‌دهد. مرور هدفمند تلاش دارد تا ماهیت و میزان شواهد پژوهشی را شناسایی کند.	مرور هدفمند (Scoping review)
این نوع از مرور عمدتاً آخرین پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه‌ای خاص را شامل می‌شود. در اینجا دیدگاه‌های موجود درباره یک مسئله یا ابعاد خاصی از	مرور آخرین پیشرفت‌های علمی

یک موضوع را معرفی می‌کند که به بررسی بیشتر نیاز دارد.	(State-of-the-art review)
مرور نظام‌مند بهترین نوع شناخته‌شده انواع مرورهاست. این نوع از مرور به دنبال جست‌وجویی نظام‌مند برای ارزیابی و تلفیق پژوهش‌هاست. انجام این مرور مستلزم رعایت ضوابط و اصول راهنمای استاندارد و تعریف‌شده‌است.	مرور نظام‌مند (Systematic review)
چنین مروری نقاط قوت مرور انتقادی را با یک روند جست‌وجوی کامل و جامع ترکیب می‌کند. به طور معمول این شکل از مرور پرسش‌های گسترده و پهن دامنه‌ای را مورد توجه قرار می‌دهد و نتایج آن بهترین شواهد تلفیقی را تولید می‌کند.	مرور و جست‌وجوی نظام‌مند Systematic search and review
مرور نظام‌یافته تلاش دارد تا عناصر فرایند نظام‌مند را دربرگیرد، درحالی‌که کاستی‌های آن را نداشته باشد.	مرور نظام‌یافته (Systematized review)
نیاز به مرور چترگونه اولین بار بعد از فعالیتهای پایگاه داده‌ای "همکاری کوکران" مطرح شد. این نوع از مرور به‌خصوص به مروری اشاره دارد که شواهد و مدارکی از مرورهای چندگانه کوکران را در یک مدرک در دسترس و قابل استفاده وارد می‌کنند.	مرور چترگونه (Umbrella review)

(گرائنت و همکاران، ۲۰۰۹: ۹۵)

و نتیجه در قسمت یافته‌ها ارائه شده‌است. معیارهای روش‌شناختی مندرج در این سه ویژگی عبارت‌اند از:

۱. بیان و صورت‌بندی روشن و صریح پرسش تحقیق، ۲. معرفی بانک‌های اطلاعاتی جهت جست‌وجو، اعم از دستی و الکترونیکی، ۳. بیان شفاف کلیدواژه‌های جست‌وجو و در صورت لزوم تعریف آنها، ۴. معرفی مبنای اولیه جهت بررسی و ارزیابی مقالات (عنوان، چکیده یا تمام‌متن)، ۵. اشاره روشن و دقیق به معیارهای ورود و خروج، ۶. وجود دست‌کم دو یا سه کدگذار یا مرورگر برای غربال مطالعات، ۷. معرفی جمعیت آماری و حجم نمونه، شامل اطلاعات کتاب‌شناختی (نویسنده، دانشگاه، کشور، مجله، سال) و محتوایی (موضوع، رویکرد، سهم مقاله در فهم موضوع)، ۸. زبان مطالعات، ۹. توجه به متون خاکستری (هیگینز و گرین، ۲۰۱۱؛ تورگرسون، ۲۰۰۳؛ لی^۴ و همکاران، ۲۰۱۲: ۱۶۶-۱۷۳؛ چین چیلی،^۱ ۲۰۰۷: ۳۰۳-۳۰۶).

¹ Cochrane Collaboration

² Higgins & Green

³ Torgerson

⁴ Li

مسائل روش شناختی مرور نظام مند

در ابتدا، ضروری به نظر می‌رسد که با توجه به گستره موضوعی مبحث مورد نظر، درباب مرور^۲ و انواع آن توضیحاتی هرچند مختصر بیان شود تا تفاوت انواع مرور با موضوع محل بحث روشن شود. «مرور» را مشاهده، بازرسی یا سنجش دوباره یا ثانویه تعریف کرده‌اند. تعریف مزبور به‌طور پهن‌دامنه‌ای تمام اشکال روایت را شامل می‌شود. براساس میزان دقت و فرایند انجام کار و نیز ویژگی‌های روش شناختی و ساختاری (گرانت^۳ و بوث، ۲۰۰۹: ۹۲)، درمجموع، چهارده‌نوع مرور مشخص شده‌است که در جدول ۱ به‌اجمال معرفی شده‌اند.

همان‌طور که مشاهده می‌شود، مرورها برحسب وجود برخی عناصر و ویژگی‌ها به شقوق مختلفی تقسیم شده‌اند. گونه ویژه‌ای از مرور، که در جامعه علمی به‌طور فزاینده‌ای کاربرد دارد، مرور نظام‌مند است. در ادامه این نوشتار، به‌طور مبسوطی، امکانات و مسائل روش شناختی این روش بررسی و ارزیابی می‌شود و معدود مقاله‌هایی که با این روش در پژوهش‌های ایرانی انجام شده‌اند، ارزیابی می‌شوند.

بسیاری از ابزارهای ترکیب و تلفیق نظام‌مند تحقیقات به‌کوشش دانشمندان علوم اجتماعی امریکا در دهه ۱۹۶۰ گسترش یافتند (چالمرز و همکاران، ۲۰۰۲: ۱۲-۳۷). در دهه ۷۰ و اوایل دهه ۸۰، روان‌شناسان و عالمان علوم اجتماعی ضرورت برداشتن گام‌های منظم در مرور نظام مند را اعلام کردند تا اریبی‌ها و خطاهای تصادفی در مرور پژوهش‌ها به حداقل برسد (لایت^۴ و همکاران، ۱۹۷۱: ۴۲۹-۴۷۱؛ گلس^۵، ۱۹۷۶: ۸-۳؛ روزنتال^۶، ۱۹۷۸: ۱۹۳-۱۸۵؛ جکسون^۷، ۱۹۸۰: ۴۶۰-۴۳۸؛ کوپر^۸، ۱۹۸۲: ۳۰۲-۲۹۱).

مرور نظام‌مند شواهد، درحال حاضر، در پژوهش‌های پزشکی مبتنی بر شواهد بسیار مورد توجه و استفاده قرار گرفته‌است؛ به‌نحوی که به توسعه روش‌ها و ابزار جدید به‌دست پژوهشگران انجامیده است که به‌طور خاص، می‌توان به مؤسسه همکاری کوکران^۹ اشاره کرد.

¹ Chinchilli

² Review

³ Grant

⁴ Light

⁵ Glass

⁶ Rosenthal

⁷ Jackson

⁸ Cooper

⁹ Cochrane Collaboration

مرور نظام‌مند عبارت است از بررسی شواهد پیرامون پرسشی که به‌گونه‌ای واضح تدوین شده‌است. در این بررسی، از روش‌های منظم و مشخصی جهت شناسایی، گزینش و ارزیابی نقدانه پژوهش‌های اولیه درباب موضوع استفاده می‌شود و داده‌های این مطالعات استخراج و تجزیه و تحلیل می‌شوند. در این روش، تمام مطالعات منفرد مرتبط شناسایی، ارزیابی و خلاصه می‌شوند تا امکان دسترسی به شواهد موجود برای تصمیم‌سازان بیش از پیش فراهم آید. بدیهی است ترکیب کردن نتایج چندین پژوهش، برآورد قابل اطمینان و دقیق‌تری جهت مداخله اثربخش فراهم می‌آورد تا مطالعه‌ای منفرد (مرکز مرورها و انتشار،^۱ ۲۰۰۹: ۷). این مرور می‌تواند کمبودهای دانشی ما را درباره مسائل و مداخلات حوزه و موضوعی خاص نشان دهد (پتیکریو،^۲ ۲۰۰۳: ۳۲۶).

به‌بیان دیگر، مرور نظام‌مند به‌شکلی مؤثر، در یک پارچه‌سازی اطلاعات معتبر و ارائه مبنایی برای تصمیم‌گیری منطقی نقش ایفا می‌کند (مولرو،^۳ ۱۹۹۴: ۵۹۹-۵۹۷). استفاده از روش‌های نظام‌مند و شفاف در مرورها و بررسی‌ها، ارزیابی‌های (خطای نظام‌مند) مطالعه را محدود می‌کند و پیامدهای «تفاقی»^۴ را کاهش می‌دهد؛ از این‌رو، نتایج مطمئن‌تری فراهم می‌کند که براساس آن تصمیم‌گیری می‌شود (انتمن^۵ و همکاران، ۱۹۹۲: ۸-۲۴۰؛ اکسمان^۶ و همکاران، ۱۹۹۳: ۳۳-۱۲۵). فواید این روش باعث شده طیف گسترده‌ای از رشته‌های دانشگاهی، از نجوم گرفته تا جانورشناسی، بدان روی آورند (پتیکریو،^۷ ۲۰۰۱). مرور نظام‌مند قابلیت دارد که برای تلفیق مطالعات با طرح‌های دیگر، مانند مطالعات طولی، آزمایش‌های غیرتصادفی کنترل‌شده، یا تحقیقات کیفی به‌کار گرفته شود (گاف^۸ و البورن،^۹ ۲۰۰۲).

مراحل مرور نظام‌مند

انجام مرور نظام‌مند هم، مانند هر پژوهش دیگری، شامل بسیاری از قضاوت‌ها و تصمیم‌ها درباره فرایند و منابع لازم است؛ از این‌رو، مهم است که فرایند کار، تاجایی که ممکن است، به

¹ Centre for Reviews and Dissemination

² petticrew

³ Mulrow

⁴ Random effects

⁵ Antman

⁶ Oxman

⁷ Petticrew

⁸ Gough

⁹ Elbourne

خوبی تعریف شده باشد (هیگینز^۱ و گرین^۲، ۲۰۰۶: ۱۹). نکته مهمی که لازم است قبل از انجام این مرور به آن توجه شود، پاسخ به دو پرسش اساسی است: آیا واقعاً انجام مرور نظام‌مند ضروری است؟ و دیگر اینکه، آیا زمان و منابع کافی، اعم از نیروی انسانی و منابع کتابخانه‌ای، جهت انجام و ادامه کار وجود دارد یا خیر؟

فرایند انجام کار

۱. تدوین پرسش پژوهش

درست همان‌طور که در هر پژوهشی مرسوم است، اولین و مهم‌ترین تصمیم برای انجام مرور این است که کانون و به‌اصطلاح مرکز ثقلش مشخص شود (لایت^۳ و پیلمر^۴، ۱۹۸۴). این کار، به‌بهترین نحو، از طریق سؤال صریح و صورت‌بندی‌شده حاصل می‌شود. چنین پرسشی جهت تعیین ساختار مرور ضروری است (جکسون^۵، ۱۹۸۰: ۴۶۰-۴۳۸). پرسش(های) تحقیق فرایند مرور را راهبری و هدایت خواهد کرد. این فرایند راهبردهای گزینش مطالعات یا داده‌ها برای ارزیابی انتقادی از نظر مرتبط‌بودن^۶ و اعتبار آنها برای تجزیه و تحلیل تغییرات را شامل می‌شود.

۲. جمع‌آوری تیم تحقیق

اساساً، مرور نظام‌مند فعالیتی گروهی است. اگرچه برای پیشرفت مرور، اتفاق نظر در تعاریف و تصمیمات کدگذاری لازم است، مجموعه متنوعی از دیدگاه‌ها به غنی‌شدن مباحث کمک می‌کند و درنهایت، کیفیت توانایی تعمیم‌دهی مرور را افزایش می‌دهد (کوک^۷ و وست^۸، ۲۰۱۲: ۹۴۶). به‌جهت چندبعدی‌بودن این نوع مرور، ضروری است افرادی با تخصص‌های مختلف در این کار حضور داشته باشند، متخصص‌هایی همچون متخصص جست‌وجو^۹ که اشراف جامعی بر حوزه بررسی و دیدگاه‌های موجود داشته باشد؛ متخصص مرور نظام‌مند^{۱۰} که به روش‌ها و

¹ Higgins

² Green

³ Light

⁴ Pillemer

⁵ Jackson

⁶ Relevace

⁷ Cook

⁸ West

⁹ Expert searchers

¹⁰ Systematic Reviewers

نحوه دقیق اجرای این مرور کاملاً آشنا باشد؛ متخصص آمار،^۱ اگر مرور شامل فراتحلیل باشد، به فردی آشنا با آمار و آزمون‌های آماری نیاز دارد؛ متخصص کتابدار^۲ در حوزه بررسی، که به جست‌وجوی دقیق و کامل بانک‌های اطلاعاتی بپردازد، زیرا این کار به دانش ویژه‌ای نیاز دارد که فقط یک جست‌وجوگر کتابخانه‌ای باتجربه می‌تواند تمام داده‌ها و اسناد موجود را استخراج کند؛ مدیریت مرجع،^۳ که مسئولیت نگهداری بانک‌های اطلاعاتی را برعهده می‌گیرد. اغلب مرورهای نظام‌مند هزاران چکیده را دربردارند. مدیر مرجع باید قادر باشد چکیده‌هایی را که مرور شده‌اند و وضعیت موجودشان را ردیابی کند (مک‌گون^۴ و سمپسون^۵، ۲۰۰۵: ۸۰-۷۴).

۳. تدوین پروتکل مرور

همانند هر فعالیت تحقیقی، پروتکل یا دستورالعمل طرح، عنصری حیاتی است که فراهم‌آورنده دو عامل مهم، یکی "دقت" و دیگری "نقشه راه"، در طول تحقیق است. پروتکل باید حین یا بلافاصله پس از تعیین پرسش تعریف‌شده، تدوین شود. پروتکل طرح ویژه‌ای برای هریک از عناصر مرور نظام‌مند دارد. پروتکل باید از بخش‌های ذیل تشکیل شده باشد:

(۱) برگه راهنما شامل:

- عنوان مرور
- اسامی مرورگران
- اطلاعات تماس برای هدایت مرورگران
- منابع پشتیبانی

(۲) زمینه موضوع مرور: بخش زمینه پروتکل باید مروری کلی از مسائل نظری، مفهومی، یا عملی درباره مسئله پژوهش ارائه کند.

(۳) اهداف مرور: مرور نظام‌مند به دلایل مختلف انجام می‌شود؛ مثلاً، مرورها می‌توانند به منظور: الف) ایجاد گزاره‌های کلی درباره روابط و آثار یک متغیر از طریق تلفیق نتایج مطالعات انفرادی، ب) پاسخ به پرسش‌هایی که در مطالعات منفرد پاسخ داده نمی‌شوند، ج) توضیح تغییرات در عمل، و د) ایجاد ارتباط میان حوزه‌های پژوهشی مرتبط با هم، انجام شود.

¹ Statistician

² Librarian

³ Reference Manager

⁴ McGowan

⁵ Sampson

۴) روش‌ها: هدف بخش روش‌ها در پروتکل این است که توضیح دهد به‌طور عملیاتی چگونه مرور انجام خواهد شد. بخش روش‌های تحقیق مروری با گزارش تحقیق اولیه متفاوت خواهد بود. اغلب بخش‌های روشی مرور، به چندین مجموعه مجزا از پرسش‌ها نیاز خواهند داشت که عبارت‌اند از:

الف) معیارهای ورود و خروج مطالعات: اولین موضوعی که باید در بخش روشی پروتکل به آن پرداخت تعیین معیار برای مرتبط‌بودن مطالعاتی است که باید بررسی شوند. مرورگر بدین‌منظور به پرسش‌های ذیل پاسخ می‌دهد:

- چه ویژگی‌هایی از مطالعات جهت تعیین اینکه چه مطالعاتی با موضوع مرتبط خواهند بود استفاده خواهند شد؟
- چه ویژگی‌هایی از مطالعات منجر به خروج آنها از پژوهش خواهد شد؟
- آیا تصمیم‌گیری درباره مرتبط‌بودن مطالعات بر مبنای عنوان، چکیده، یا تمام متن خواهد بود؟
- چه کسی تصمیم می‌گیرد که پژوهش مرتبط است؟

ب) استراتژی جست‌وجو برای شناسایی مطالعات مرتبط: مرورگران باید جزئیات پیشنهادی‌شان را برای جست‌وجوی مطالعات ارائه دهند. این طرح باید شامل سیاهه و شرحی از استراتژی جست‌وجو باشد که جهت مرور مطالعات به‌کار گرفته خواهد شد (برای مثال، بانک‌های اطلاعاتی مرجع، تماس‌های شخصی، جست‌وجوی دستی مجلات). مرورگران بایست سال‌هایی را که مرورشان پوشش خواهد داد و کلمات کلیدی‌ای را که جست‌وجو بر مبنای آنها از بانک‌های اطلاعاتی مرجع و کتاب‌شناختی صورت خواهد گرفت گزارش کنند. مرورگران باید سازوکار-هایی را نیز شرح دهند که برای بازیابی اسناد بالقوه مرتبط، به‌ویژه آنهایی که منتشر نشده‌اند، به‌کار می‌برند. تا آنجا که ممکن است، اتخاذ چشم‌اندازی بین‌المللی در حین جست‌وجوی پیشینه پژوهش بسیار مهم است.

ج) شرح روش‌هایی که در اجرای مطالعات به‌کار می‌روند: بخش روشی پروتکل باید روش شناسی‌هایی را توضیح دهد که مرورگر اغلب در پژوهش‌های منتخب اولیه یافته‌است. این بخش بیشتر بر روش‌های نمونه‌برداری، طرح پژوهش و روش‌های اندازه‌گیری متمرکز است تا تحقق مداخلات مفهومی.

د) جزئیات کدگذاری و نحوه دسته‌بندی مطالعات: چهارمین زیرمجموعه از قسمت روش‌ها باید ویژگی‌های مطالعات واردشده‌ای را توضیح دهد که بازیابی می‌شوند و باقی خواهند ماند.

ه) روش‌های آماری: پنجمین مبحث، که در بخش روش پروتکل توضیح داده شده‌است، به روش‌هایی اشاره دارد که مرورگران قصد دارند جهت انجام تجزیه و تحلیل کمی نتایج به کار برند. مرورگران بایست در این مرحله به سؤالاتی از این قبیل پاسخ دهند:

۱. از چه نرم‌افزاری جهت انجام تجزیه و تحلیل استفاده خواهد شد؟
  ۲. به‌طور کلی آمارهای توصیفی ادبیات و متون چگونه ارائه خواهد شد؟
  ۳. با داده‌های ناموجود یا ناقص^۱ چه برخوردی خواهد شد؟
  ۴. جهت ترکیب نتایج آزمون‌های مختلف چه تکنیک‌هایی به کار برده خواهد شد؟ اگر نتایج به‌صورت کمی تلفیق نمی‌شوند، چه منطقی برای استفاده از رویکردهای جایگزین وجود دارد؟
  ۵. از میان آزمون‌های آماری، چه تکنیک‌هایی برای ارزیابی و تجزیه و تحلیل یافته‌های متنوع استفاده خواهد شد؟
- در این‌بخش، باید برای انتخاب هر روش و رویه دلیلی منطقی وجود داشته باشد و در نظر بگیرد که هر انتخابی ممکن است چه اثری بر نتایج مرور داشته باشد.
- و) نحوه برخورد با تحقیقات کیفی: مطالعه کیفی در حیطه موردنظر می‌تواند: نخست، در جهت انجام مداخله‌ای قوی‌تر با کمک کردن به تعریف یک مداخله به‌صورت دقیق‌تر نقش ایفا کند؛ دوم، در انتخاب معیارها و کمک به توسعه پرسش‌های پژوهشی معتبر کمک کند؛ سوم، به فهم نتایج ناهمگن از مطالعات کمک کند.
- ۵) طرح‌هایی برای به‌روزرسانی مرور: در پروتکل مرورها بایست چگونگی به‌روزرسانی مطالعه مشخص شده باشد. این‌موضوع باید دست‌کم شامل اطلاعاتی باشد درباره اینکه چه کسی مسئول به‌روزرسانی است؛ و به‌روزرسانی با چه ترتیبی انجام می‌شود.
- ۶) تشکر و قدردانی: قدردانی باید از تمام اشخاصی صورت گیرد که در آماده‌سازی پروتکل نقش دارند، البته این شامل نویسندگان اصلی نمی‌شود.
- ۷) توضیحی درباره تضاد علایق: مرورگران باید هرگونه تضاد علایقی و منافی را که می‌تواند قضاوتشان را متأثر کند گزارش کنند؛ از جمله تضادهای شخصی، سیاسی، دانشگاهی و تضادهای محتمل دیگر، شامل تضادهای مالی.

¹ Missing

² Statement Concerning Conflict of Interest

۸) استناددهی: پروتکل باید دستورالعملی درباره نحوه استناد به همه منابع استفاده شده داشته باشد. منبع نویسی و ملاحظات سبکی و نگارشی دیگر باید از دستورالعمل مقبول در جامعه علمی پیروی کند.

۹) جدول‌ها: هر جدول و آمار و ارقامی که در پروتکل موجود است باید بعد از متن مزبور آورده شود.

۴. انجام جست‌وجوی کامل

در ابتدا، برای انجام این مهم باید به همراه یک کتابدار یا متخصص تعلیم‌دیده علم اطلاعات، جهت انجام مرور نظام‌مند، طرح راهبردی تحقیق مشخص و بررسی‌ها آغاز شود. پایگاه‌های کتاب‌شناختی تخصصی و اصلی و منابع منتشر نشده (ادبیات خاکستری) باید برای بررسی لحاظ شوند. جست‌وجوی دستی مجلات مهم و اصلی و نیز مرور سیاهه منابع مقالات مرتبط جهت یافتن مقالات بیشتر بسیار حائز اهمیت است.

۵. گزینش مطالعات برطبق پروتکل

مطالعات، با استفاده از معیارهای دقیق، ماهیت پرسش مطرح‌شده و نوع طرح پژوهش، گزینش می‌شوند و پس از حذف موارد تکراری، دست‌کم دو پژوهشگر باید عنوان‌ها و چکیده‌ها را براساس معیارهای ورود و خروج مندرج در پروتکل غربال کنند. دست‌کم دو مرورگر متن کامل مقالات منتخب را به‌منظور غربالگری مرحله دوم به‌دست می‌آورند. درنهایت، دلیل حذف مطالعات خارج‌شده باید بیان شود.

۶. ارزیابی کیفیت مطالعات برطبق پروتکل

دست‌کم دو مرورگر متن کامل مقالات منتخب را به‌لحاظ کیفیت روش‌شناختی ارزیابی می‌کنند. استفاده از فهرست کنترل مطالعه کیفیت به‌منظور کمک به تعیین تطابق مطالعات با معیار پروتکل توصیه می‌شود.

۷. استخراج داده‌ها

هنگامی که غربالگری کامل شد و به‌طور بالقوه تحقیقات مرتبط شناسایی شدند، داده‌های مرتبط، جهت مرور، روی یک فرم استخراج داده استاندارد شده پیاده می‌شوند. جدول ۲، طرحی کلی از کمینه‌های موجود در برگه استخراج داده را ارائه می‌دهد که می‌تواند جهت استخراج داده‌های اصلی مطالعات مورد استفاده قرار گیرد.

جدول ۲. داده‌های مربوط به مطالعات وارد شده در مرور نظام‌مند

نویسنده/نویسندگان	
سال اجرا و انتشار	
محل/کشور	محل / کشوری که تحقیق در آن صورت گرفته
نوع انتشار	مقالات مجلات، فصلی از کتاب، رساله و پایان‌نامه‌های منتشر نشده، گزارش
ارجاعات	ارجاع کامل شامل عنوان مجله، جلد، شماره صفحه
منابع	جایی که در آن مرجع مشخص شده است (برای مثال: Social Science Index، جست‌وجوی دستی)
محیط	محیطی که تحقیق در آن انجام گرفته (برای مثال، مدرسه ابتدایی)
هدف	هدف از مطالعه، همان‌طور که نویسندگان بیان کرده‌اند
اهداف سنجش	همه اهداف سنجشی که نویسندگان در بخش روش‌ها بیان کرده‌اند
طرح	طرح و تکنیک پژوهشی به‌کاررفته (برای مثال، پیمایش، آزمایش و...)
شرکت‌کنندگان/جمعیت	شرح مفصلی از جمعیت و شرکت‌کنندگان در مطالعه (سن، جنسیت، قومیت، عوامل اقتصادی-اجتماعی، ویژگی‌های یادگیرنده)
مداخله	شرح مفصلی از مداخله در طرح‌های مداخله‌ای و درمانی
کنترل	شرح مفصل متغیرهای کنترل در طرح‌های مداخله‌ای و درمانی
نتایج (همان‌طور که نویسندگان گزارش کرده‌اند)	همه نتایج که در بردارنده جدول‌ها و روایت‌هاست

(تورگرسون، ۲۰۰۳: ۴۶-۴۵)

برگه‌های استخراج داده باید در بررسی چندین مطالعه به‌کار برده شود و در صورت ضرورت، قبل از استخراج داده‌ها از تمام مطالعات، اصلاح شود.

۸. تجزیه و تحلیل و ارائه نتایج

مرحله تجزیه و تحلیل مرور ممکن است فرایندی پیچیده و آهسته باشد. این مرحله، در واقع، حاصل کل مرور نظام‌مند است. روشن است که این مرحله بدون همکاری مشاور آمار میسر نخواهد بود. پرداختن به جزئیات کامل و دقیق آن نیز از حوصله این بحث خارج است، اما در اینجا به چند نکته مهم بسنده می‌شود: الف) بهتر است با ارائه نمودار انباشت،^۲ نمای تصویری

^۱ Torgerson

^۲ Forest plot

از اثر تک تک مطالعات و تأثیر برآیند کل مطالعات به خواننده نشان داده شود. از این طریق، خواننده با یک نظر می تواند تفاوت بین مطالعات را دریابد و به مطالعاتی که نتایج "غیرمعمول"^۱ دارند توجه کند. در نمودار انباشت، هر مطالعه با دو جزء ارائه می شود: یک مربع، که نمایان کننده میانگین "تخمین اثر" است و یک خط افقی که فاصله اطمینان^۲ را نشان می دهد و اندازه مربع نمایان کننده حجم نمونه آن مطالعه است؛ و یک خط عمودی، که نمایان کننده فقدان تفاوت بین دو طرف مقایسه است. برآیند کل مطالعات^۳ به صورت یک لوزی در پایین نمودار نشان داده می شود که مرکز آن، نشان دهنده میانگین "تخمین اثر" و کشیدگی گوشه های آن نمایان کننده فاصله اطمینان است. ضروری است که "میزان ناهمگونی"^۴ بین مطالعات تعیین شود؛ چراکه هرچه قدر مطالعات تحت بررسی با یکدیگر هم گون باشند، نتیجه گیری نهایی دقیق تر و واقعی تر است (گاف^۵ و همکاران، ۲۰۱۳؛ کوک^۶ و وست،^۷ ۲۰۱۲؛ کان^۸ و همکاران، ۲۰۱۱؛ بولند،^۹ ۲۰۱۳؛ نپ^{۱۰} و همکاران، ۲۰۰۸).

۹. تفسیر نتایج

مرحله آخر مرور نظام مند، شامل خالص کردن نتایج و ارائه نتیجه گیری هایی است که به بهبود تصمیم گیری های مداخلاتی و بالینی کمک می کنند. در این مرحله، ضعفها و قوت های مطالعات تحت بررسی باید به بحث گذاشته شود (همینگوی^{۱۱} و بررتن،^{۱۲} ۲۰۰۹). استفاده از فراتحلیل تفسیر اثر مداخلات را آسان، و نتیجه گیری ها را نیز نسبتاً صریح و دقیق می کند. وقتی ناهمگونی مطالعات از کاربرد فراتحلیل جلوگیری می کند، لازم است نویسندگان مرور نظام مند، یافته ها را براساس توان هر یک از مطالعات، خالص کنند و چنانچه امکان پذیر باشد به نتیجه گیری بپردازند. در برخی مرورها، تعداد مطالعات، ناهمگونی نسبی آنها و کیفیت نه چندان زیاد آنها ممکن است توصیه های اکید و متقن مداخله ای را دشوار کند، اما کاستی های موجود

¹ Outlying

² Confidence interval

³ Overall pooled estimate

⁴ Heterogeneity

⁵ Gough

⁶ Cook

⁷ West

⁸ Kahn

⁹ Boland

¹⁰ Knaap

¹¹ Hemingway

¹² Brereton

در شواهد موجود شفاف‌تر می‌شود (لنگ^۱ و همکاران، ۲۰۰۶). در چنین مواقعی و در هنگام بررسی کاربردهای پژوهش، نویسندگان باید برای پژوهش‌های بعدی پیشنهاد ارائه کنند. چنین پیشنهادهایی ممکن است به طرح پژوهش، روش‌ها، حجم نمونه و مسائل مربوط به توان آزمون مطالعات بعدی مربوط باشد.

۱۰. نگارش گزارش

نسخه نهایی مرور دربردارنده جزئیات تمام پژوهش و روندهای مطالعات از طریق فرایند مرور است و نیز شامل اینکه چگونه بسیاری از مطالعات در هر مرحله از کار حذف شده‌اند و علت حذف چه بوده‌است. ارائه این اطلاعات (برای مثال، در یک نمودار) پیش‌نیاز انتشار در برخی مجلات است (بیوکانون^۲ و بریمن^۳، ۲۰۰۹: ۶۸۶).

محدودیت‌های مرور نظام‌مند

دو محدودیت اصلی، که مطالعات مرور نظام‌مند با آنها مواجه‌اند عبارت‌اند از: "وجود اریبی" و "کیفیت نامطلوب مطالعات". انتشار نتایج مطالعات فرآیندی تصادفی نیست و همه مطالعات بخت یکسانی برای منتشر شدن ندارند. چاپ شدن مقوله‌ای است که مطالعه را از وضعیت خاکستری خارج می‌کند، اما بحث انتشار و دسترسی دیگران به آن، چیز دیگری است که با توجه به کیفیت مقاله، شهرت نویسنده، اعتبار مرکز علمی‌ای که تحقیق در آنجا یا با پشتیبانی مالی آن انجام شده و عوامل دیگر، فرق می‌کند و همه این مسائل مرور نظام‌مند را با مقداری اریبی مواجه می‌کند که در ادامه به برخی از آنها خواهیم پرداخت.

اریبی انتشار: اریبی انتشار به این نگرانی اشاره دارد که مطالعات منتشر شده، همه مطالعات با کیفیت بالا در زمینه جست‌وجو را دربر نداشته باشد. باین‌حال، امروز شواهد قانع‌کننده‌ای وجود دارد که نشان می‌دهد، مطالعات با نتایج مثبت و از نظر آماری معنادار، درمقایسه با مطالعات با نتایج منفی و بی‌ارزش، بخت بیشتری برای انتشار دارند (لیتل^۴ و همکاران، ۲۰۰۸: ۱۹).

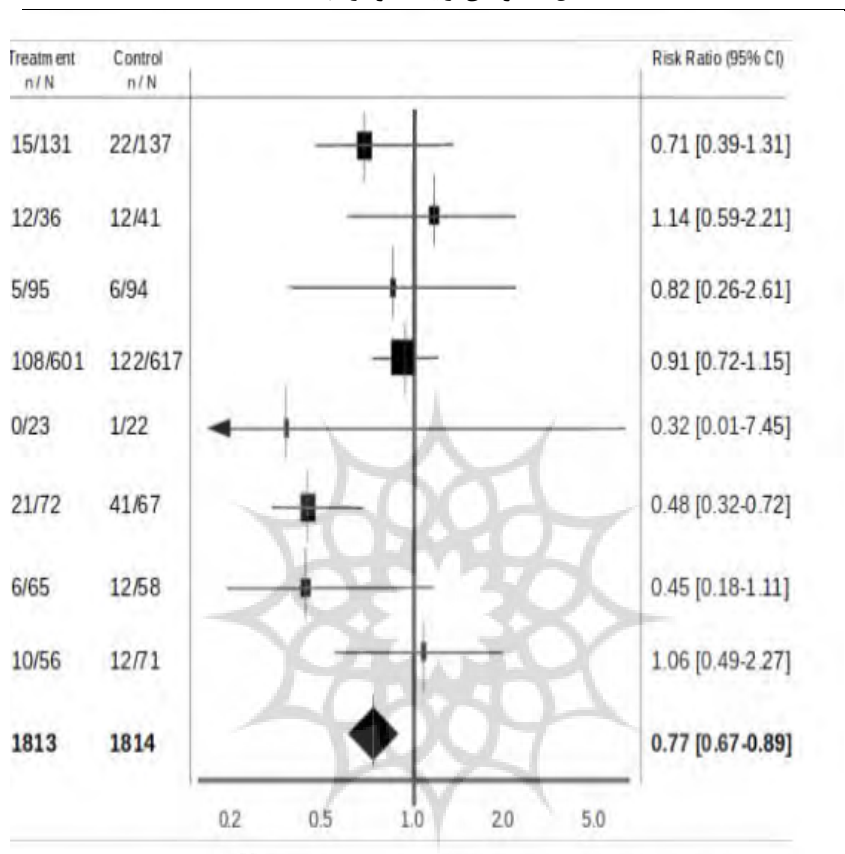
¹ Lang

² Buchanan

³ Bryman

⁴ Littell

شکل ۱. نمونه‌ای از یک نمودار انباشت

(برگرفته از رابرتس^۱ و همکاران، ۲۰۱۳)

اریبی اشاعه: اصطلاح اریبی اشاعه برای توصیف تمام گونه‌های اریبی انتشار در پژوهش به کار می‌رود. فرایند اشاعه ناظر به این اریبی‌هاست: اریبی گزارش نهایی، تأخر زمانی،^۲ متون خاکستری، انتشار کامل، زبان، استناد و توجه رسانه‌ای.^۴ این نوع از اریبی زمانی رخ می‌دهد که

¹ Roberts

² Dissemination Bias

³ Time-lag Bias

⁴ Media-Attention Bias

نمایه انتشار پژوهش با جهت یا ماهیت نتایج مطالعات مرتبط باشد (سانگ^۱ و همکاران، ۲۰۱۳: ۷۲-۷۱).

اریبی زبان و کشور: به احتمال بیشتر، نویسندگان ممکن است یافته‌های مثبت خود را در مجلات انگلیسی‌زبان و بین‌المللی انتشار دهند و یافته‌های منفی را در مجله‌ای در کشور خودشان به چاپ برسانند. در نتیجه، جست‌وجو در ادبیات انگلیسی‌زبان به مطالعاتی صرفاً با یافته‌های مثبت منجر خواهد شد (پتیکریو^۲ و همکاران، ۲۰۰۶: ۲۳۴).

اریبی بانک اطلاعاتی: بسیاری از پژوهش‌ها در مجلاتی منتشر می‌شوند که در هیچ‌یک از بانک‌های اطلاعاتی الکترونیکی اصلی نمایه نشده‌اند. اگر تحقیقات انتشار یافته در مجله نمایه شده، به‌طور نظام‌مند، با تحقیقاتی که در مجلات نمایه‌نشده منتشر شده‌اند متفاوت باشد (برای مثال، اگر محتمل‌تر باشد که یافته‌های مثبت در مجلات نمایه‌شده ارائه شوند)، ممکن است مرور مورد نظر با جست‌وجوی بانک‌های اطلاعات الکترونیکی اصلی با اریبی همراه شود (پتیکریو^۳ و همکاران، ۲۰۰۶: ۲۳۴).

یافته‌ها: ارزیابی روش‌شناختی مقاله‌های فارسی که با روش مرور نظام‌مند انجام شده‌اند

همان‌طور که در قسمت روش مطرح شد، ۵۲ مقاله منتشر شده به زبان فارسی، که در حوزه فرهنگی-اجتماعی و با روش مرور نظام‌مند یا فراتحلیل انجام شده‌اند، که صورت خاصی از مرور نظام‌مند است، براساس پروتکل و معیارهای این روش مرور و ارزیابی شده‌اند. مقالات بررسی شده در بازه زمانی سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۴ منتشر شده بودند. از این تعداد، ۴ مقاله به‌صورت مرور نظام‌مند، ۲۷ مقاله فراتحلیل کمی و ۲۱ مقاله فراتحلیل کیفی بودند. مقاله‌ها در پیوست معرفی شده‌اند. این مقاله‌ها از نظر رعایت سه‌خصیصه اساسی و مهم مطرح‌شده در پروتکل مرور نظام‌مند، یعنی "جامعیت"، "شفافیت" و "سازمان‌یافتگی" و شاخص‌های آنها، که در قسمت روش معرفی شدند و در بخش مسائل روش‌شناختی مرور نظام‌مند مورد بحث قرار گرفتند، ارزیابی شدند. نتایج این ارزیابی در اینجا ارائه می‌شود.

¹ Song

² Petticrew

³ Petticrew

مسائل روش شناختی در مرور نظام مند (همراه با ارزیابی مقالات ایرانی مبتنی بر این روش)

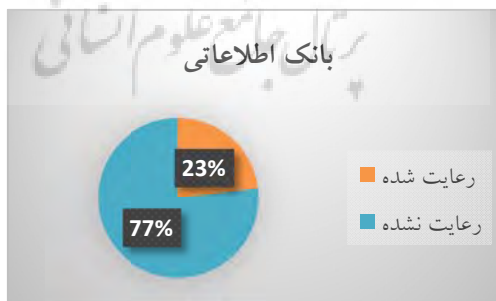
جدول ۳. وضعیت مقاله‌ها از نظر رعایت معیارهای مندرج در پروتکل مرور نظام‌مند

رعایت نشده %	رعایت شده %	معیارهای پروتکل
۱۵	۸۵	صورت‌بندی و بیان صریح پرسش پژوهش
۷۷	۲۳	بانک‌های اطلاعاتی
۸۱	۱۹	کلیدواژه‌های جست‌وجو
۸۹	۱۱	مینای اولیه جهت بررسی و ارزیابی مقالات
۸۳	۱۷	معیارهای ورود و خروج
۸۱	۱۹	کدگذار یا مرورگر
۳۶	۶۴	معرفی جمعیت و حجم نمونه
۱۱	۸۹	زبان مطالعات
۹۱	۹	متون خاکستری

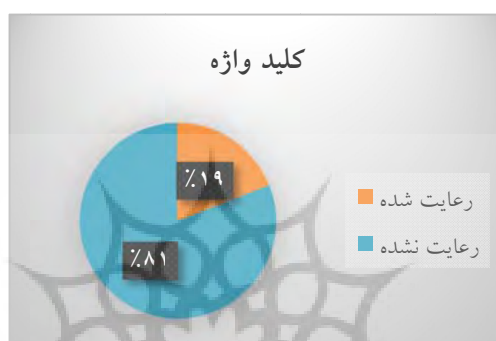
(۱) صورت‌بندی و بیان صریح پرسش پژوهش

همان‌طور که بیان شد، اولین گام اساسی در مرور نظام‌مند، صورت‌بندی دقیق و روشن از پرسش پژوهش است. همان‌طور که مشاهده می‌شود مطابق جدول ۳، ۸۵ درصد مقاله‌ها تعریف مسئله روشن و دقیقی داشتند. درست است که نسبت مقاله‌هایی که این معیار را رعایت کرده‌اند زیاد است، اما این معیار از معیارهای تعیین‌کننده پژوهش و مقاله پژوهشی است و رعایت‌نشدن آن در ۱۵ درصد از مقاله‌های منتشرشده نشانه بی‌توجهی نویسندگان به معیارهای بنیادین پژوهش است.

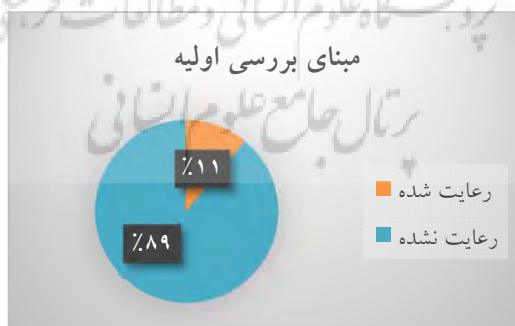
۲) بانک‌های اطلاعاتی

اظهار این‌که محقق در کدام پایگاه‌های اطلاع‌رسانی علمی جست‌وجو کرده است، پایایی اثر پژوهشی را افزایش می‌دهد و گستره پژوهش را به خواننده معرفی می‌کند. در مقاله‌های ارزیابی شده، فقط ۲۳ درصد مقالات این معیار را رعایت کرده‌اند و مراجع و بانک‌های اطلاعاتی‌شان را معرفی کرده‌اند. این میزان، نشانه بی‌اطلاعی یا سهل‌انگاری پژوهشگران در رعایت ضوابط روش‌شناختی است.

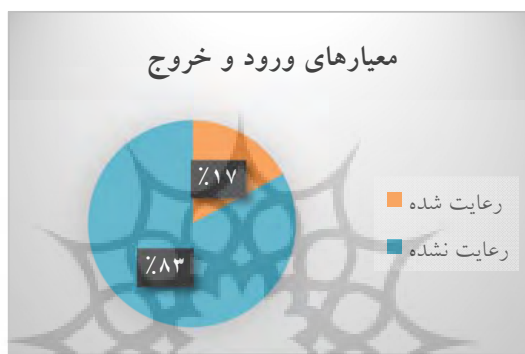
۳) کلیدواژه‌های جست‌وجو

از جمله مواردی که شفافیت و جامعیت مرور نظام‌مند را نشان می‌دهد، ارائه کلیدواژه‌هایی است که بر مبنای آنها پژوهش‌های علمی احصا می‌شود، و در صورت ضعف در یافتن کلیدواژه‌های مرتبط، مقوله جامعیت تحقق نخواهد یافت. نتیجه بررسی مقاله‌های مرور نظام‌مند حاکی از آن است که حدود یک‌پنجم (۱۹ درصد) مطالعات این معیار را رعایت کرده‌اند که نسبت بسیار پایینی است.

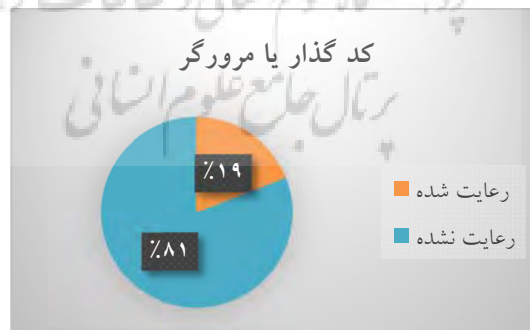
۴) مبنای اولیه جهت بررسی و ارزیابی مقالات

معرفی مبنای اولیه بررسی میزان ارتباط پژوهش‌ها با موضوع مورد بحث یکی از مراحل مهم روش مرور نظام‌مند است. این‌مبنا ممکن است براساس عنوان کارها، چکیده، یا تمام متن پژوهش باشد. این‌مبنا برحسب پروتکل محقق در هر پژوهش متفاوت است. همان‌طور که در جدول ۳ مشاهده می‌شود، فقط ۱۱ درصد مقالات بررسی‌شده این‌موضوع را رعایت کرده‌اند و درباره اینکه برای شناسایی و انتخاب اولیه پژوهش‌ها و مقاله‌هایشان چه مبنایی داشته‌اند گزارش ارائه کرده‌اند.

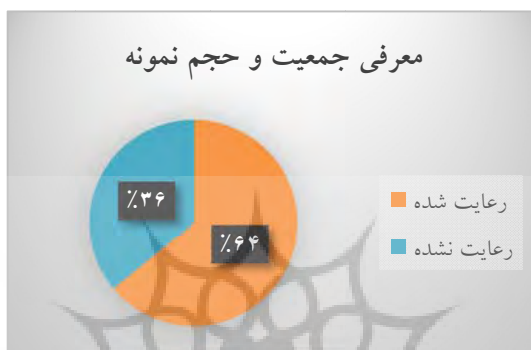
۵) معیارهای ورود و خروج

بیان صریح و دقیق معیارهای ورود و خروج مطالعات در روش مزبور، به جهت رعایت اصل شفافیت، بسیار مهم است. معیارهای ورود و خروج ناظر بر بخش‌هایی است که براساس آنها مقاله‌ای در پژوهش می‌ماند یا کنار گذاشته می‌شود. در پژوهش‌های بررسی‌شده ایرانی، فقط کمتر از یک‌پنجم (۱۷ درصد) از مطالعات به این موضوع اذعان کرده و معیارهای خود را برای ورود و خروج مقاله‌ها معرفی کرده‌اند.

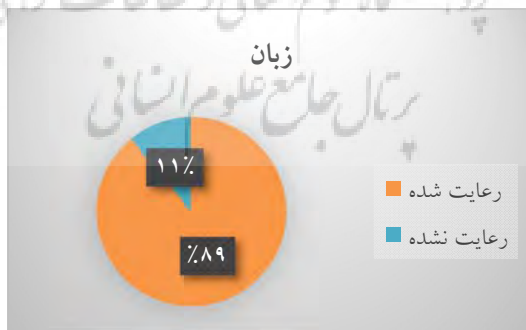
۶) کدگذار یا مرورگر

چنان که گذشت، مرور نظام‌مند، اساساً، روشی گروهی است؛ از این رو، برای انجام آن، وجود دست‌کم دو تا سه مرورگر متخصص در حوزه کتاب‌شناختی، روشی و... بسیار حائز اهمیت است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، چهارپنجم (۸۱ درصد) از مقاله‌ها این‌قاعده را رعایت نکرده‌اند یا دست‌کم درباره آن گزارشی ارائه نکرده‌اند، که به اعتبار پژوهش‌ها خدشه وارد می‌کند.

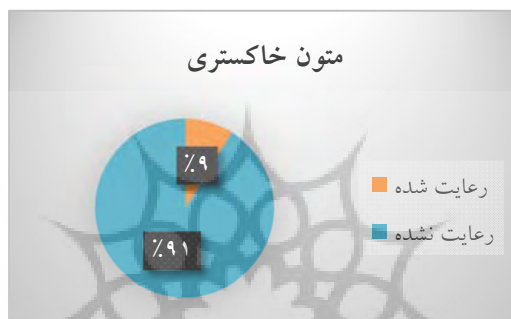
۷) معرفی جمعیت و حجم نمونه

معرفی جمعیت آماری و حجم نمونه، شامل اطلاعات کتاب‌شناختی (اعم از نویسنده، دانشگاه، کشور، مجله، سال) و نیز اطلاعات محتوایی (شامل موضوع، رویکرد، سهمش در فهم مسئله مورد بررسی)، پوشش‌دهنده ویژگی «سازمان‌یافتگی» و «شفافیت» این‌روش هستند. نتایج بررسی مقالات این پژوهش نشان می‌دهد که حدود دوسوم (۶۴ درصد) مقالات حاوی این اطلاعات هستند.

۸) زبان مطالعات

معرفی زبان مطالعات، معیاری است برای نشان دادن جامعیت مطالعه‌ای که روش مرور نظام‌مند را به کار برده‌است. اصل بر آن است که پژوهش مروری، تا آنجا که ممکن است، تمام پژوهش‌های موجود علمی به زبان‌های مختلف را جمع‌آوری و از آنها بهره‌برداری کند. در اینجا، منظور از این معیار، بیان زبان مطالعات گزینش‌شده برای مرور است. زبان اعلام‌شده ۸۹ درصد مقالات فارسی بود و ۱۱ درصد باقی‌مانده از متون زبان‌های دیگر هم استفاده کرده بودند، اما در گزارش به زبان مشخصی اشاره نکرده بودند.

۹) متون خاکستری

منظور از متون خاکستری، پژوهش‌هایی است که درباره موضوع موردنظر انجام شده‌اند، اما انتشار عام نیافته‌اند. توجه به متون خاکستری ناظر به معیار «جامعیت» است تا همه تحقیقات درباره موضوع، از جمله پژوهش‌های منتشرنشده، پوشش داده شوند. نتایج بررسی مقاله‌های مرور نظام‌مند فارسی در حوزه فرهنگی- اجتماعی نشان می‌دهد که فقط ۹ درصد مقالات در کار خود از متون خاکستری نیز بهره برده‌اند و اکثریت ۹۰ درصدی آنها به متن‌های خاکستری نپرداخته‌اند، یا دست‌کم، گزارشی نداده‌اند که نشان دهد آیا این دسته از مطالعات را جست‌وجو کرده‌اند و نیافته‌اند، یا اصلاً توجهی به آنها نداشته‌اند.

با توجه به معیارهای نه‌گانه از پروتکل روش مرور نظام‌مند، همان‌طور که مشاهده شد، مقاله‌هایی که در حوزه فرهنگی- اجتماعی با روش مرور نظام‌مند در زبان فارسی منتشر شده‌اند، به میزان زیادی، به رعایت معیارهای اساسی این روش بی‌توجه بوده‌اند، یا دست‌کم در گزارش خود اطلاعات دقیقی درباره آنها ارائه نکرده‌اند. این نشانه نوعی کم‌دقتی روش‌شناختی در پژوهش‌های انجام‌شده است. این کم‌دقتی ممکن است تا حدی به دلیل ناآشنایی با ملزومات و پروتکل‌های این روش باشد. همچنین، ممکن است فقدان نظارت جدی حرفه‌ای بر پژوهش‌های انجام‌شده این سهل‌انگاری‌های روش‌شناختی را رقم زده باشد.

نتیجه‌گیری

امروزه، انفجار اطلاعات در جهان باعث سرعت انتقال دانش در این دهکده جهانی شده است. رشد و انباشت بی‌وقفه و فزاینده تولیدات علمی و پژوهشی در رشته‌های مختلف باعث شده تا شمار زیادی از پژوهش‌ها درباره یک موضوع در دسترس پژوهشگران باشد. این باعث شده تا مطالعات مبتنی بر مدارک علمی موجود و به تبع آن، تحقیقات مروری، اهمیت یابد. در نتیجه، اهمیت تحقیقات مروری در رشته‌های مختلف علمی، و به خصوص علوم پزشکی و اجتماعی و روانی، در حال افزایش است و آشنایی با مراحل و پروتکل‌های انجام آن برای پژوهشگران این حوزه‌ها اهمیت و ضرورت ویژه‌ای دارد.

از میان پژوهش‌های مروری، مرور نظام‌مند به‌منزله تحقیقی جامع، انتقادی، روشمند، سازمان‌یافته، و سخت‌گیرانه، با داده‌هایی پایا و مطمئن، نسبت به انواع دیگر مرور از امتیاز خاصی برخوردار است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت این روش می‌تواند برای انواع سیاستگذاری‌ها، از جمله سیاستگذاری فرهنگی و اجتماعی، مفید باشد؛ چراکه درک جامع، عمیق‌تر و دقیق‌تری درباره موضوع یا مسئله‌ای خاص ایجاد می‌کند، به خصوص موضوعات و مسائل فرهنگی که اموری پیچیده، چندلایه و پهن‌دامنه هستند. به‌علاوه، این روش به پژوهشگران و سیاستگذاران فرهنگی اجازه می‌دهد تا الگوها و نظریه‌های گوناگون فرهنگی را ارزیابی و آزمایش کنند تا از این رهگذر، به الگو یا رویکردی تازه و واقع‌بینانه و معتبر نائل آیند؛ چراکه معمولاً محصل استفاده از مرور نظام‌مند، معرفی سطح جدیدتری از تحلیل است.

با وجود ارزش و اهمیتی که این روش دارد، همان‌طور که بررسی و ارزیابی این مقاله نشان داد، پژوهش‌هایی که با روش مرور نظام‌مند در حوزه فرهنگی-اجتماعی در ایران انجام و منتشر شده‌اند، از نظر اجرای دقیق اصول روش‌شناختی و معیارها و پروتکل‌های این روش، با ضعف و نقصان زیادی روبه‌رو هستند و درصد زیادی از آنها معیارها را رعایت نکرده‌اند. به نظر می‌رسد این بی‌مبالاتی و سهل‌انگاری روش‌شناختی در اجرای این روش، غالباً، ناشی از ناآشنایی با مبانی روش‌شناسی و معیارها و پروتکل انجام مرور نظام‌مند و فراتحلیل است. علاوه بر ناآشنایی، فقدان نظارت حرفه‌ای مؤثر بر پژوهش‌ها (که ممکن است درباره همه پژوهش‌های دیگر هم صدق کند) می‌تواند به سهل‌انگاری روش‌شناختی دامن بزند.

از آنجاکه اکثر پژوهش‌هایی که با روش مرور نظام‌مند انجام می‌شوند، معطوف به تصمیم‌سازی و سیاستگذاری هستند، پژوهش‌هایی که با سهل‌انگاری در رعایت معیارهای روش‌شناختی انجام شده باشند، ممکن است اطلاعات کم‌اعتباری تولید کنند که به تصمیم‌گیری‌ها و سیاستگذاری‌های نادرست منجر شود. بنابراین، پرداختن به جنبه‌های روش

شناختی مرور نظام مند در برنامه‌های آموزشی رشته‌های مرتبط، در کنار روش‌های دیگر، و نیز تقویت نظارت حرفه‌ای در سازمان پژوهش دانشگاهی و دیگر نهادهای پژوهشی و اجرایی، می‌تواند این کاستی را برطرف کند و از ظرفیت این نوع روش، در وضعیتی که انباشت پژوهش وجود دارد، استفاده بهینه صورت گیرد.

منابع

- Antman, E.M & Lau, J & Kupelnick, B & Mosteller, F & Chalmers, TC (1992) "A comparison of results of meta-analyses of randomized control trials and recommendations of clinical experts. Treatments for myocardial infarction", JAMA, volume 268(2): 240-248.
- Boland, A & Cherry, M.G & Dickson, R (2013) *Doing a Systematic Review: A Student's Guide*, 1 edition, London, Sage Publications Ltd.
- Buchanan, D & Bryman, A (2009) *The SAGE Handbook of Organizational Research Methods*, London, Sage Publications Ltd.
- Centre for Reviews and Dissemination (2009) "Systematic Reviews: CRD's Guidance for Undertaking Reviews in Healthcare", Published by CRD, University of York.
- Chalmers, I & Hedges, L.V & Cooper, H (2002) "A brief history of research synthesis", *Eval Health Prof*, Vol.25, Issue.1:12-37.
- Chinchilli, V.M (2007) "General principles for systematic reviews and meta-analyses and a critique of a recent systematic review of long-acting beta-agonists", *Allergy and Clinical Immunology*, Vol.119, No.2 :303-306.
- Cook, D.A & West, C.P (2012) "Conducting systematic reviews in medical education: a stepwise approach", *Medical Education*, Vol.46, Issue.10 :943-952.
- Cooper, H.M (1982) "Scientific guidelines for conducting integrative research reviews", *Review of Educational Research*, vol.52, No.2 : 291-302.
- Glass, Gene V (1976), "Primary, secondary, and meta-analysis of research", *Educational Researcher*, Vol.5, No.10 :3-8.
- Gough, D & Oliver, S & Thomas, J (2012) *An Introduction to Systematic Reviews*, London, Sage Publications Ltd.
- Gough, D & Elbourne, D (2002) "Systematic research synthesis to inform policy, practice and democratic debate", *Social Policy and Society*, Vol.1, Issue.3 :225-236.
- Gough, D & Oliver, S & Thomas, J (2013) *Learning from Research: Systematic Reviews for Informing Policy Decisions*, London, NESTA.

- Grant, M.J & Booth, A (2009), "A typology of reviews: an analysis of 14 review types and associated methodologies", *Health Information and Libraries Journal*, vol.26, Issue.2: 91-108.
- Hemingway, P & Brereton, N (2009) "What is a systematic review", Available from: www.medicine.ox.ac.uk/bandolier/painres/download/syst-review.pdf.
- Higgins, J.P.T & Green, S (2011) *Cochrane Handbook for Systematic Reviews of Interventions* 4.2.6, Available from www.cochrane-handbook.org.
- Jackson, G.B (1980) "Methods for integrative reviews", *Review of Educational Research*, vol.50, No.3 :438-460.
- Kahn, K & Kunz, R & Kleijnen, J & Antes, G (2011) *Systematic Reviews to Support Evidence-Based Medicine*, London, CRC Press .
- Knaap, L.M & Leeuw, F & Bogaerts, S & Nijssen, L.T.J (2008) "Combining Campbell standard and the realist evaluation approach: the best of two worlds?", *American journal of evaluation*, vol.29, No.1: 48-57.
- Lang, T.A & Secic, M (2006) *How to report statistics in medicine : annotated guidelines for authors, editors and reviewers*, New York, American College of Physicians.
- Li, L & Tian, J & Tian, H & Sun, R & Liu, Y & Yang, K (2012) "Quality and transparency of overviews of systematic reviews", *Evidence-Based Medicine*, Vol.5, No.3 :166-173.
- Light, R.J & Pillemer, D.B (1984) *Organizing a review strategy*. In: *Summing Up :The Science of Reviewing Research*, United States of America, Harvard University Press.
- Light, R.J & Smith, P.V (1971) "Accumulating evidence: procedures for resolving contradictions among different research studies", *Harvard educational review*, Vol.41, Issue.4 : 429-471.
- Littell, J.H & Corcoran, J & Pillai, V (2008) *Systematic Reviews and Meta-Analysis*, United Kingdom, Oxford University Press.
- McGowan, J & Sampson, M (2005) "Systematic reviews need systematic searchers", *the Medical Library Association*, vol.93, No.1 :74-80.
- Mulrow, C.D (1994) "Rationale for systematic reviews", *British Medical Journal*, vol.309, No.6954 :597-599.
- NHS Centre for Reviews and Dissemination (2001) *Undertaking Systematic Reviews of Research on Effectiveness*, York, University of York NHS Centre.
- Oxman, A.D & Guyatt, G.H (1993) "The science of reviewing research", *Annals of the New York Academy of Science*, vol.703:125-134.
- Petticrew, M & Roberts, H (2006) *Systematic Reviews in the Social Sciences :A Practical Guide*, United State, Blackwell.

- Petticrew, M (2001) "Systematic reviews from astronomy to zoology: myths and misconceptions", *British Medical Journal*, vol. 322 : 98-101.
- Petticrew, M (2003) "Why certain systematic reviews reach uncertain conclusions", *British Medical Journal*, vol. 326, No. 7392 : 756-758.
- Roberts, D & Dalziel, S.R (2013) Antenatal corticosteroids for accelerating fetal lung maturation for women at risk of preterm birth (Review), *Cochrane Database of Systematic Reviews*, Issue 3: Published by John Wiley & Sons, Ltd.
- Rosenthal, R (1978) "Combining results of independent studies", *Psychological Bulletin*, vol. 85, Issue 1: 185-193.
- Song, F & Hooper, I & Loke, Y.K (2013) "Publication bias: what is it? How do we measure it? How do we avoid it?", *Open Access Journal of Clinical Trials*, vol. 5, Issue 1 : 71-81 .
- Torgerson, C (2003) *Systematic Reviews*, London, Bloomsbury Publishing.

پیوست: لیست مقالات بررسی شده در مرور نظام مند و فراتحلیل به ترتیب تاریخ انتشار

- ابراهیمی، مهدی و سیدمحمد غفار نیکنام‌راد (۱۳۹۳) «فراتحلیل هویت‌پژوهی در ایران (با عطف‌نظر به مقالات علمی- پژوهشی یک دهه گذشته (۱۳۹۱-۱۳۸۱))»، *مطالعات ملی*، سال پانزدهم، شماره ۱: صص ۱۷۸-۱۴۹
- ارجمندنیاء، علی‌اکبر و همکاران (۱۳۹۱) «فراتحلیل پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه آداب و مهارت‌های زندگی در ایران»، *برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، دوره چهارم، شماره ۱۲: صص ۱۴۶-۱۰۵
- آزادارمکی، تقی و همکاران (۱۳۹۰) «فراتحلیل ارزش‌های فرهنگی در ایران»، *پژوهشنامه جامعه‌شناسی جوانان*، سال اول، شماره ۱: صص ۳۶-۱۳
- آقاپور، سیدمهدی و همکاران (۱۳۸۸) «ارزیابی میزان انطباق وضعیت اجتماعی اساتید زن در دانشگاه‌ها به مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی»، *زن در توسعه و سیاست*، دوره هفتم، شماره ۳: صص ۲۶-۵
- تابش، رضا و همکاران (۱۳۹۰) «رویکرد فراتحلیل در مطالعه تأثیر دانشگاه بر مناسبات نسلی در ایران»، *نامه پژوهش فرهنگی*، شماره ۴۵: صص ۷۶-۴۱
- توکل، محمد و ایمان عرفانمنش (۱۳۹۳) «فراتحلیل کیفی مقالات علمی ناظر بر مسئله فرار مغزها در ایران»، *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، دوره پنجم، شماره ۱: صص ۷۶-۴۵
- جانعلیزاده چوب‌بستی، حیدر (۱۳۸۸) «چالش‌های ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در جامعه»، *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، دوره پنجم، شماره ۱۴: صص ۱۲۶-۱۱۱
- جانعلیزاده چوب‌بستی، حیدر و محمدرضا سلیمانی‌بشلی (۱۳۸۸) «در جست‌وجوی شناخت موانع و راه‌حل های توسعه علمی در ایران»، *مطالعات اجتماعی ایران*، دوره سوم، شماره ۱: صص ۶۲-۳۷

- جانعلیزاده چوببستی، حیدر و همکاران (۱۳۹۰) «شکاف نسلی: توهم یا واقعیت؟»، *مطالعات جامعه‌شناختی جوانان*، سال دوم، شماره ۱: صص ۶۳-۹۹
- جعفرزاده پور، فروزنده (۱۳۸۹) «کتاب‌های درسی و هویت ملی (فراتحلیل مطالعه‌های انجام‌شده درباره کتاب‌های درسی)»، *مطالعات ملی*، سال یازدهم، شماره ۲: صص ۳۱-۵۴
- جعفرزاده پور، فروزنده و حسین حیدری (۱۳۹۳) «فراتحلیل رابطه هویت ملی و هویت قومی در ایران»، *راهبرد اجتماعی-فرهنگی*، دوره سوم، شماره ۱۱: صص ۶۳-۹۶
- ذاکرسالچی، غلامرضا (۱۳۸۶) «فراتحلیل مطالعات انجام‌شده در زمینه جذب نخبگان و پیشگیری از مهاجرت آنان»، *جامعه‌شناسی ایران*، سال هشتم، شماره ۱: صص ۱۱۳-۱۳۵
- رضایی، محمد و حمید عبداللهی (۱۳۸۵) «جامعه بی‌انضباط، فراتحلیل قانون‌گریزی در ایران»، *مطالعات ملی*، سال هفتم، شماره ۳: صص ۶۷-۹۱
- زاده‌محمدی، علی و همکاران (۱۳۹۴) «مرور نظام‌مند سوء‌مصرف مواد مخدر در نوجوانان»، *مسائل اجتماعی ایران*، سال ششم، شماره ۱: صص ۱۰۷-۱۳۰
- زاهدی‌مازندرانی، محمدجواد (۱۳۸۴) «فقر روستایی، روند و اندازه‌گیری آن در ایران (تبیین روش‌ها و نقد رویکردها)»، *رفاه اجتماعی*، شماره ۱۷: صص ۲۸۹-۳۲۶
- زاهدی‌اصل، محمد و اعظم پیلهوری (۱۳۹۳) «فراتحلیلی بر مطالعات مربوط به سلامت اجتماعی»، *برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، سال ششم، شماره ۱۹: صص ۷۱-۱۱۱
- زکی، محمدعلی (۱۳۹۰) «بررسی تحقیقات آسیب‌شناسی خانواده در ایران طی سال‌های ۱۳۸۰-۱۳۹۰: روند، الگوها و گرایش‌ها»، *زنان و خانواده*، سال ششم، شماره ۱۸: صص ۷۱-۱۰۶
- سفیری، خدیجه و ذبیح‌الله صدقی (۱۳۹۱) «فراتحلیل مطالعات و تحقیقات جنسیت و سرمایه اجتماعی»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، سال بیست‌وسوم، شماره ۳: صص ۷۴-۳۷
- سفیری، خدیجه و فاطمه مدیری (۱۳۸۹) «تفاوت‌های جنسیتی در اوقات فراغت»، *تحلیل اجتماعی نظم و نابرابری*، سال اول، شماره ۵۹: صص ۱۴۷-۱۷۰
- سیاح طاهری، محمدحسین (۱۳۹۲) «فراتحلیل تعاریف متداول از دانشگاه اسلامی و ارائه یک الگوی پیشنهادی»، *مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*، دوره هفدهم، شماره ۵۴: صص ۷۷-۱۰۲
- سیاهپوش، امیر (۱۳۸۷) «فراتحلیل مطالعات سرمایه اجتماعی در ایران»، *راهبرد فرهنگ*، شماره ۳: صص ۹۹-۱۲۴
- شعبانی، زهرا (۱۳۹۱) «فراتحلیل تحول اخلاقی در تحقیقات انجام‌شده طی سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۸»، *پژوهش و نگارش*، دوره شانزدهم، شماره ۲۷: صص ۴۲-۸۱
- شفیعا، سعید، محمدعلی شفیعا، و غلامرضا کاظمیان (۱۳۹۲) «فراتحلیل روش و نتایج پژوهش‌های کیفیت زندگی شهری در ایران»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، سال بیست‌وچهارم، شماره ۲: صص ۲۱-۴۰
- طالب، مهدی و همکاران (۱۳۸۹) «فراتحلیلی بر مطالعات فقر در جامعه روستایی ایران»، *توسعه روستایی*، شماره ۲: صص ۲۳-۴۰

- طالبی، ابوتراب و زینب حاجیلو (۱۳۹۲) «تأثیر دین‌داری بر اعتماد، فراتحلیل پژوهش‌های ده سال اخیر در ایران»، *جامعه‌شناسی تاریخی*، دوره پنجم، شماره ۱: صص ۱۳۸-۱۰۹
- عبداللهی، محمد (۱۳۸۹) «هویت ملی در ایران فراتحلیل مقاله‌های فارسی موجود»، *فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی*، شماره ۵۰: صص ۳۵-۱
- علی‌بابایی، یحیی و علی‌اصغر فیروزجانیان (۱۳۸۸) «تحلیل جامعه‌شناختی عوامل مؤثر بر قانون‌گریزی»، *دانش‌انتظامی*، دوره یازدهم، شماره ۴: صص ۵۸-۷
- عیوضی، محمدرحیم و فرزاد جهان‌بین (۱۳۹۱) «روند دگرگونی‌های ارزشی در ایران پس از انقلاب اسلامی از ۱۳۵۷ تا ۱۳۸۸»، *مطالعات انقلاب اسلامی*، سال نهم، شماره ۲۹: صص ۲۴۲-۲۱۳
- فراستخواه، مقصود (۱۳۹۰) «میان‌رشته‌گرایی و ظهور علم جلودارِ سرحدی؛ بررسی خاستگاه، ظرفیت‌ها و بایسته‌های میان‌رشته‌ای شدن»، *مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*، سال چهارم، شماره ۱: صص ۲۴-۱
- فراستخواه، مقصود (۱۳۹۱) «برنامه‌ریزی آموزش عالی و چالش‌های میان‌رشته‌ای شدن»، *مطالعات برنامه‌ریزی آموزشی*، شماره ۱: صص ۸۹-۵۴
- فردوسی، طیبه و مهدی آقاپور (۱۳۹۱) «آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی دانشجویان دانشگاه‌ها (با تأکید بر دختران دانشجو)»، *زن در فرهنگ و هنر*، دوره چهارم، شماره ۳: صص ۴۵-۲۵
- فیروزجانیان، علی‌اصغر (۱۳۸۷) «فراتحلیل مطالعات انجام‌شده در حوزه ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی»، *راهبرد فرهنگ*، شماره ۱: صص ۱۴۸-۱۲۳
- فیروزجانیان، علی‌اصغر و فاطمه غلام‌رضازاده (۱۳۹۱) «تحلیل جامعه‌شناختی اوقات فراغت در جامعه ایرانی (فراتحلیلی از تحقیقات موجود)»، *برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری*، دوره اول، شماره ۳: صص ۲۰۹-۱۸۹
- قنبری‌برزبان، علی و رضا همتی (۱۳۹۴) «هویت دینی در جامعه ایرانی: مرور نظام‌مند مطالعات انجام‌شده (۱۳۸۰-۱۳۹۲)»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، سال بیست‌وششم، شماره ۱: صص ۱۳۸-۱۱۷
- کریمی، علی و همکاران (۱۳۹۲) «فراتحلیل رهیافت‌های تبیین استبداد ایرانی (پیش از انقلاب اسلامی)»، *رهیافت انقلاب اسلامی*، شماره ۲۳: صص ۱۰۲-۸۳
- کشاوری، سوسن (۱۳۸۷) «شاخص‌ها و آسیب‌های تربیت دینی»، *تربیت اسلامی*، سال سوم، شماره ۶: صص ۹۳-۱۲۲
- کلانتری، عبدالحسین و فاطمه فقیه‌ایمانی (۱۳۹۲) «فراتحلیل پژوهش‌های انجام‌شده درباره نابرابری جنسیتی»، *زن در فرهنگ و هنر*، دوره پنجم، شماره ۱: صص ۱۴۲-۱۲۵
- کلانتری، عبدالحسین، پیام روشن‌فکر و جلوه جواهری (۱۳۹۰) «آثار و پیامدهای طلاق: مرور نظام‌مند تحقیقات انجام‌شده در ایران با تأکید بر ملاحظات جنسیتی (۱۳۷۶-۱۳۹۰)»، *زن در توسعه و سیاست*، دوره نهم، شماره ۳: صص ۱۳۱-۱۱۱
- کریمی، جلیل و همکاران (۱۳۹۱) «جامعه‌شناسی و مشکل هویت ایران (فراتحلیلی از مطالعات نظری و پژوهشی هویت)»، *مطالعات ملی*، دوره سیزدهم، شماره ۱: صص ۵۸-۲۹

- کسرای، محمدسالار و همکاران (۱۳۹۱) «فرا تحلیل پوشش اسلامی در پژوهش‌های اجتماعی و فرهنگی»، *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، سال هشتم، شماره ۲۶: صص ۱۷۰-۱۳۳
- گلچین، مسعود (۱۳۸۴) «انحراف اجتماعی جوانان: علل، پیامدها و راهکارها»، *مددکاری اجتماعی*، دوره پنجم، شماره: صص ۷۵-۵۸
- محسنی تبریزی، علیرضا و همکاران (۱۳۸۹) «فرا تحلیل مطالعات مربوط به سوء مصرف مواد با رویکرد روانی-اجتماعی»، *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، سال اول، شماره ۱: صص ۲۰۰-۱۷۵
- محمدی، محمدعلی و همکاران (۱۳۹۱) «فرا تحلیل مطالعات فقر در ایران»، *رفاه اجتماعی*، شماره ۱۲: صص ۴۳-۷
- مرادی، اعظم و احمد عابدی (۱۳۸۹) «فرا تحلیل تحقیقات انجام شده پیرامون میزان سازگاری خانوادگی خانواده‌های شاهد و ایثارگر»، *خانواده پژوهی*، دوره ششم، شماره ۲۲: صص ۲۱۰-۱۹۳
- مکنون، رضا و همکاران (۱۳۹۳) «فرا تحلیلی بر آسیب‌شناسی‌های برنامه‌های توسعه در ایران»، *راهبرد اقتصادی*، سال سوم، شماره ۱۰: صص ۱۶۷-۱۳۷
- ناطق پور، محمدجواد و سیداحمد فیروزآبادی (۱۳۸۵) «شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و فرا تحلیل عوامل مؤثر بر آن»، *مطالعات جامعه‌شناختی*، شماره ۲۸: صص ۱۹۰-۱۶۰
- نصر، احمدرضا و همکاران (۱۳۸۷) «بررسی فرا تحلیلی عوامل مؤثر بر جذب و شرکت دانش‌آموزان در نماز جماعت مدارس»، *نوآوری‌های آموزشی*، شماره ۲۶: صص ۸۶-۶۳
- نصرتی‌نژاد، فرهاد و همکاران (۱۳۹۱) «تکدی‌گری در ایران: رویه‌ها، روندها و علت‌ها»، *مطالعات ناتوانی*، سال دوم، شماره ۲: صص ۵۴-۴۵
- نوبخت، رضا و نسرین احمدی (۱۳۸۸) «بررسی نقش و جایگاه زن جنوب در قصه‌های عامیانه»، *زن در فرهنگ و هنر*، دوره اول، شماره ۱: صص ۷۴-۶۱
- نیمروزی، نرروز (۱۳۸۷) «فرا تحلیل مطالعات و تحقیقات انجام شده در حوزه مسائل اجتماعی و فرهنگی جوانان»، *راهبرد فرهنگ*، شماره ۱: صص ۷۲-۴۱
- وامقی، مروثه و همکاران (۱۳۹۰) «مرور نظام‌مند مطالعات کودکان خیابانی در دهه اخیر در ایران: عوامل خانوادگی مرتبط و پیامدهای خیابانی‌شدن کودکان»، *مسائل اجتماعی ایران*، سال دوم، شماره ۱: صص ۳۷۸-۳۳۷
- هزارجریبی، جعفر و یاسر باقری (۱۳۹۰) «همکاری و ناهمکاری ایرانیان: فرا تحلیل مقاله‌های فارسی موجود دکترا جعفر هزارجریبی»، *فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی*، شماره ۵۲: صص ۶۸-۲۹